

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈԲԵՐՏ

(ԱԽ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

(ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության)

Խեթա-հայաստանյան ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններին վերաբերող սեպագիր տեքստերի տվյալների հիման վրա հետազոտողները քննել են Հայաստա-Ազգիի ընդգրկած տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհում նրա պատմաաշխարհագրական դիրքով պայմանավորված նշանակության հետ կապված խնդիրները:

Իր քաղաքության 10-րդ տարում, Խաթթիի արքա Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) սկսում է ռազմերթ դեպի Հայաստա-Ազգի: Նա գրում է. «Հենց որ զարումը բացվեց, դեպի Ազգի երկիր երկրորդ անգամ ճանապարհ ընկա...»¹: Ինգալավա քաղաքում գորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայաստա-Ազգի: Հայասացիները որոշել էին ցերեկը ճակատամարտ չտալ ու պատրաստվում էին գիշերը հանկարծակի գրոհել խեթերի վրա: Իրագել լինելով այդ մասին՝ Մուրսիլիս II-ը հրամայում է իր բանակին կազմ ու պատրաստ լինել գիշերային հնարավոր հարձակումները ետ մղելու համար: Այնուհետև խեթերը գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպաս քաղաքը², որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպասն ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլիս II-ը հպատակեցնում է նաև Դուգզամա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուգզամացիների՝ որպես զինվորների, տանում է Խաթթի: Տարեգրությունն ավարտվում է հետևյալ բառերով. «Այնուհետև, Խաթթուսան քաղաք եկա: Եվ Խաթթուսանում ձմեռեցի...»³:

Այսպիսով, Խաթթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայաստա, արշավը սկսելով զարնանը և ավարտելով ձմեռնամուտին:

Այս արշավանքի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր տեսակետներ են հայտնվել: Է. Ֆոռերն Արիպասն տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ Կիզվան-դաղ կոչվող վայրում, իսկ Դուգզաման՝ Դատվանի տեղում⁴: Նա ենթադրել է, որ Մուրսիլիս II-ն այդ արշավանքի ընթացքում հասել է մինչև Վանա լիճ: Իսկ Ն. Ադոնցը Հայաստաի աշխարհագրական դիրքը որոշել է Վերին Եփրատի հովտում: Ինգալավա, Արիպաս, Դուգզամա քաղաքները նա տեղադրել է Կումմախա տանող

ճանապարհների վրա: Ն. Աղոնցն անհավանական էր գտնում, որ Մուրսիլիսը հասել էր մինչև Վանա լիճ⁵: Գ. Ղափանցյանը համաձայն էր այն մտքի հետ, որ Հայաստան-Ազգին զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Փոքր Հայքի արևելյան և Բարձր Հայքի տարածքները: Նա կարծում էր, որ Արիպսան և Դուզգաման գտնվել են Հայաստան-Ազգի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարձակումներից՝ ներկայիս Էրզրումի մոտ⁶: Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայաստան տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավազանից մինչև Վանա լիճ: Ինգալավա քաղաքը, որտեղից Մուրսիլիս II-ը սկսել է արշավանքը, մի տեղադրել է միջնադարյան Անգեղ բերդի տեղում, իսկ Արիպսան՝ Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խլաքի մոտ: Դուզգամա քաղաքը Ե. Քասունին տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարել, որ այն հանդիսացել է պետության մայրաքաղաքը⁷: Հ. Մանանդյանը խեթական արձանագրության մեջ հիշատակված Ինգալավան հին հայկական Անգեղ բնակավայրի հետ է համեմատել, իսկ Արիպսան տեղորոշել է Վանա լճի ափին: Այսինքն՝ նա նույնպես Մուրսիլիսի արշավանքի երթուղին հասցրել է մինչև Վանա լիճ⁸: Լ. Բարսեղյանը Հայաստան-Ազգին տեղորոշել է Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում՝ նրա հարավային սահմաններն անցկացնելով Իտուվայի տարածքով, որտեղ էլ (Խարբերդի շրջանում) տեղադրել է Արիպսա և Դուզգամա քաղաքները, իսկ Ինգալավան՝ Անգեղտուն գավառում⁹: Ա. Երեմյանը համաձայն չէր այն տեսակետի հետ, որ Հայաստան-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում կամ Սև ծովի մերձափնյա տոսյան ափերին: Նա Հայաստան-Ազգի միության կենտրոնական շրջանները տեղորոշել է անտիկ աղբյուրներում հիշատակված Ակիլիսենեում¹⁰: Ի. Դյակոնովը սկզբնապես Հայաստան-Ազգին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում¹¹, սակայն իր հետագա աշխատություններից մեկում առաջարկել է տեղադրել այն Սև ծովի հարավարևելյան ափերին: Ըստ նրա՝ Մուրսիլիսն, անցնելով Արևելապոնտական լեռները, հասել էր Սև ծովի ափերը: Ի. Դյակոնովը նույնպես Դուզգաման նշել է որպես Ազգիի կենտրոն¹²: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Խաթթիի արքան անցել է Սև ծովի հարավային ափերով, որտեղից նա հասել էր Ճորոխ գետի հովիտը և զորքի ստուգատես էր անցկացրել Ինգալավա քաղաքում (Ճորոխի ստորին ավազանի միջնադարի հայկական Նիգալ գավառի տեղում), այնուհետև Ճորոխի ավազանի կենտրոնական մասում գրավել Արիպսա և Դուզգամա քաղաքները¹³:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների հիմնավորումները Մուրսիլիս II-ի արշավանքի և Հայաստան-Ազգիի նշյալ բնակավայրերի տեղադրման շուրջ կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ:

ա) Հայաստան-Ազգին գտնվել է Վերին Եփրատի, Վերին Գալլի ու Ճորոխի ավազաններում, և Մուրսիլիս II-ի արշավանքի իրադարձությունները տեղի են ունեցել հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքում:

բ) Հայաստան-Ազգին տեղորոշվել է Սև ծովի ափերին, և Խաթթիի արքան,

անցնելով Պոնտական լեռները, գրավել է Մև ծովի հարավ-արևելյան ափերին գտնվող Ազգիի քաղաքները:

զ) Հայասա-Ազգի գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում, իսկ Արիպսա քաղաքը տեղադրվել է Վանա լճի ափերին, և Մուրսիլիս II-ն արշավանքի ընթացքում հասել էր մինչև Վանա լճի ավազանը:

Հեղինակների մեծ մասը առավել հստակ ցույց է տվել Հայասա-Ազգիի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցել է Խաթթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ կասկերի ցեղերի հետ: «Ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը հարկավոր չէ Մև ծովի ափին փնտրել, քանզի շումերերեն A.AB.BA գաղափարագիրը նշանակել է մահ լիճ: Մև ծովի ափերին այս քաղաքը չէր կարող գտնվել մահ այն պատճառով, որ այդ դեպքում խեթերը ստիպված պետք է անցնեին Արևելապոնտական լեռները, ինչը կհանգեցներ կասկերի ուսգմատենչ ցեղերի հետ անխուսափելի բախման և, բացի այդ, տարեգրության մեջ կնշվեր, որ խոսքը խեթերին ծանոթ ծովի մասին է:

Դուգզամա քաղաքը խեթական գորքը գրավել է Արիպսան նվաճելուց հետո, ուստի այս քաղաքները մոտ են գտնվել իրար: Այն հիշատակվել է մահ «Պախստավացի Միտայի» խեթական տեքստում¹⁴: Դուգզաման՝ որպես բնակավայր, գոյություն է ունեցել դեռևս Արևելապոնտական I-ի օրոք (Ք.ա. XIV սկիզբ) և խեթերի կողմից դիտվել է որպես դաշնակից քաղաք: Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվել է «Դուգզամայի Բաթաիզ աստվածը»¹⁵: Այս վկայության հիման վրա դժվար չէ ենթադրել, որ Դուգզաման հանդիսացել է Հայասայի ոչ միայն քաղաքական, այլ մահ պաշտամունքային կարևոր կենտրոններից մեկը:

Պատմագրության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Ինգալավան Հայասա-Ազգիի քաղաքներից մեկն է եղել և գտնվել է հին հայկական Անգեղ տուն գավառում, առաջարկվել են մահ այլ տեղադրություններ: Հարկ է նշել, որ Մուրսիլիսի տարեգրությունում չի նշվել, որ մահ անցել է Եփրատ գետը և առաջացել Իսովայի տարածքով (հետագայի Ծոփքը), եթե ընդունենք, որ Ինգալավան գտնվել է Անգեղ տուն գավառում: Քաղաքն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է հայասա-խեթական սահմանային գոտում: Կս:րելի է առաջարկել քաղաքի տեղադրությունը Վերին Եփրատի ավազանում, որտեղից ճանապարհ էր բացվում դեպի Հայասա-Ազգի պետության խորքերը:

Խեթերը դեռևս Մուպալիլուլիումաս I-ի օրոք (Ք.ա. 1344-1322թթ.) իրենց վերահսկողությունն էին հաստատել Իսովայի, Կումմախայի (ներկայիս Կեմախ) և Ծոխապայի տարածքների վրա: Ծոխապան տեղորոշվել է Իսովայի հարևանությամբ և սահմանակից է եղել Հալոսային, որտեղ և գտնվել են Լախս լեռները (կամ լեռը): Հավանաբար, այս լեռներն Իսովայից հյուսիս-արևելք են գտնվել (Վ. Խաչատրյանը կարծիք է հայտնել, որ Լախս լեռները

ներկայիս Բյուրակնյա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹⁶):

Ժամանակային սրբումով արշավանքը բավականին ձգձգվել է, հաշվի առնելով նաև այն, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայաստական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Սուրսիլիսն այդ ընթացքում Բարձր Հայքի տարածքից կարող էր հասնել մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է «ծովի մեջ գտնվող» Արիպսան: Կարելի է հաշվի առնել նաև, որ արշավանքի ընթացքում և մինչև Արիպսա հասնելը որևէ ռազմական բախում տեղի չի ունեցել խեթական և հայաստական ուժերի միջև: Այսինքն, խեթերն-իրենց վերահսկողության տակ գտնվող Բարձր Հայքի և Ծովքի տարածքներից կարող էին հասնել մինչև Վանա լճի ավազան: Սակայն, խեթերն այդ արշավանքի ժամանակ Իսուվայի տարածքով չեն շարժվել: Հարավից՝ Հյուսիսային Միջագետքի կողմից շարժվելու դեպքում պետք է նշվեր Ալզին (հետագայի՝ Աղձնիքի տարածքը), որը Սուսայիլուլիումաա I-ի օրոք հիշատակվել է որպես առավել ազդեցիկ ուժ այդ տարածաշրջանում:

Այսպիսով, խեթական բանակը Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքների շրջանից շարժվել էր դեպի Վանա լճի ավազան՝ անցնելով Տուրուբերանի տարածքով, և Հայաստանի տեղորոշումը այդ տարածքներում առավել հավանական է քվում:

ROBERT GHAZARYAN

(IOS)

ON THE ISSUE OF THE LOCATION OF HAYAŠA-AZZI

(According to the Annals of Muršiliš II)

During the 10th year of Muršiliš II (1321-1295 B.C.), the king of Hatti, started a campaign into Hayaša-Azzi. The king of Hatti spent the whole year in Hayaša, from spring until early winter.

The campaign lasted very long if we take into account the fact that the army of Hatti invaded only two Hayašan towns, one of which surrendered. Including upon the territory of Upper Armenia, Muršiliš had an opportunity to reach the banks of Lake Van where Aripša – “the town in the sea” was situated. It was not difficult for the army of Hatti to get from Upper Armenia to the basin of Lake Van, especially, before reaching Aripša no military confrontation had taken place during the campaign of Muršiliš. This means that he could reach the Lake Van from the territory of Upper Armenia and Tsopk which were already under his control.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Keilschrifttexte aus Boğazköi (այստեղի՝ КВo), IV 4 III 57-58.
2. КВo IV 4 IV 5.
3. КВo IV 4 IV 40-41.
4. Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasia*, № 9, 1931, p. 18-20.
5. Արնց Ե., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 45:
6. Капанцяг Г., *Хайаса-колыбель армян*, Ереван, 1948; с. 59-63.
7. Քսուդեի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պետրոս, 1950, էջ 76, 102-104:
8. Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 99-101.
9. Քարսեղյան Լ., Խաչատուր-Ազգբիի ու նրա մի քանի քնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, թիվ 3, 1963, էջ 310-311:
10. Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, թիվ 2, 1970, էջ 30-31:
11. Дьяконов И.М., Хетты, фригийцы и армяне, ПСБ, № 1, 1961, с. 333-368 (տե՛ս հոդվածում գնտեղված քարտեզը):
12. Дьяконов И.М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 95-96.
13. Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. ք. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 74-77:
14. Keilschrifturkunden aus Boğazköi, XXIII 72.
15. Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasia*, № 9, 1931, p. 6.
16. Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971: 141; նույնի, Հայաստանը մ. ք. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 58:

ON THE BASIS OF THE LOCATION OF HALLS

(Accounting to the Assets of the State)

During the 19th year of Charles II (1671-1685) the king of Spain sent a mission to the king of Portugal, then reigning, to propose an alliance. The king of Portugal, who was then in Lisbon, then signed a treaty with the king of Spain, which was signed in 1671.